УДК 28

Г.М. Дәүләтшин

БОЛГАРЛАРДА ИСЛАМ ТАРАЛЫШЫ ЭТАПЛАРЫ

Основным направлением распространения ислама является Центральная Азия (Мавераннахр), тесные связи с которой тюркские племена Северного Кавказа установили еще в хазарское время. Эта традиция продолжается и развивается и на Волге. Постепенно Центральная Азия с центром в Бухаре и Волжская Булгария составляют единый культурно-религиозный ареал, основой которого является ислам ханафитского толка.

922 год, весной которого на Волгу прибыло посольство из Багдада, вошел в историю как год официального признания Халифатом Волжской Булгарии в качестве одного из государств как части мусульманской цивилизации.

С распространением ислама волжские булгары были включены в мусульманское богословие, просвещение и науку мусульманского мира.

Ключевые слова: булгар, ислам, ханафит, Ибн Фадлан, Алмыш, Багдад, халифат.

The main direction of the spread of Islam is the Central Asia (Maverannahr). The Central Asia established close connection with Turkic tribes of North Caucasus back in the Khazar times. This tradition continues and develops in the middle Volga region. Gradually, Central Asia with Bukhara as its center and the Volga Bulgaria form a common cultural and religious area based on Hanafi Islam.

The year of 922, when ambassadorial envoys arrived from Baghdad to the Volga River is remembered as the year of official recognition of Volga Bulgaria by the Caliphate as a part of Islamic civilization.

With the spread of Islam the population of the Volga Bulgaria have been involved in theology, education and science of the Islamic world.

Key words: bulgar, islam, hanafi, ibn Fadlan, Almish, Baghdad, caliphate.

Бүгенге көнгә болгарларга исламның һәм мөселман мәдәниятенең үтеп керүе, таралышы һәм дәүләт диненә, мәдәниятенә әверелүе хакында шактый бай фәнни һәм фәнни-популяр әдәбият тупланган. Шулай да бу мәсьәләләрне өйрәнүгә күп еллар гомерен багышлаган, аны фәнни нигезгә салган Елена Александровна Халикованың хезмәтләре, аеруча «Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII в.» [Халикова, 1986] китабы, хосусан, йомгак рәвешендә язылган «О времени проникновения и степени распространения ислама в Волжской Булгарии в домонгольский период» исемле бүлектәге төрле яктан нигезләнгән нәтиҗәләре әһәмиятле. Соңгы елларда алар яңа күзәтүләргә нигезләнгән тикшеренүләр белән баетылды [Халиков, 1991, с. 156–161; Давлетшин, 1990, с. 111–118; Дәүләтшин, 1999, б. 218–284; Давлетшин, 2008, с. 440–446; Давлетшин, 2019; Ахунов, 2003; Измайлов, 2006, с. 549–556; Измайлов, 2016,

с. 68–88]. Шулай да болгарларның ислам белән беренче танышулары, аның тәүге адымнары хакындагы мәсьәлә аз өйрәнелгән һәм бу хакта каршылыклы фикерләр әйтелгән дип расларга кала.

Болгарларда ислам таралышының иң әһәмиятле мәсьәләләреннән берсе – Азов буе Бөек Болгар дәүләтендә (632–669) һәм Хәзәр каганлыгында (650 еллар – XI гасыр уртасы) болгар-хәзәр кабиләләренең беренче тапкыр ислам белән танышуы. Бу – исламның Россия җирендә тәүге адымнары була. Миссионерлык эшчәнлегеннән тыш, ул Кавказга ике чордан торган (642–652 һәм 706–738 еллардагы) гарәп яулары белән дә бәйле. 737 елда хәлифә Мәрван II ибн Мөхәммәд (688–750) армиясе, тар-мар ителгән болгар һәм хәзәрләрне куып, Идел буеның «урманлы төбәкләр»енә [Артамонов, 1962, с. 223; Ахунов, 2003, с. 46] (хәзерге Саратов, хәтта Самара), ягъни булачак Идел буе Болгарының көньяк чигенә кадәр барып җиткән. Болгар кабиләләренең бер өлеше, аерым алганда, бәрәнҗәрләр ислам динен кабул иткәннәр. Багдад илчелеге килгәч, аның сәркатибе Әхмәд ибне Фазлан нәкъ менә аларны Идел Болгарында да билгеләп үтә: «Без аларда инде барысы да исламны кабул иткән бергә яшәүче ире вә хатыны биш меңләп булган кешеләрне күрдек. Аларның барысын да бәрәнҗәрләр дигән исем белән атыйлар. Аларга агачтан мәчет салганнар. Шунда алар намаз укыйлар» [Гараева, 2006, с. 736].

Монда шуны да өстәргә кирәк: археологлар тарафыннан Биләрнең үзәгендә X гасырның беренче яртысына караган һәм бик зур итеп агачтан (44/48×30 м), бераз соңрак акташтан салынган (42×26 м) өлешләрдән гыйбарәт җамигъ мәчет табып тикшерелде. Бу – безнең җирләрдә билгеле булган иң борынгы мәчет [Халиков, Шарифуллин, 1979; Хузин, 2000, с. 275–278], аның янында аксөякләр зираты, мавзолей, мунча (тәһарәтханә?). Шушы вакыттан ук исламның тиешле институтлары: шәригать кануннары, мәчет, мавзолейлар, һәм аларда хезмәт күрсәтүче мәзиннәр, имамнар, казыйлар, факиһлар, хатиплар булган дип уйларга нигез бирә.

Идел буе болгарларының ислам динен Мөхәммәд пәйгамбәр заманында ук кабул итүе турында да хәбәрләр бар. XVI–XVII гасырларның Госманлы-Мисыр тарихчысы Мөхәммәд ибн Мөхәммәд Чыкрыкчы Задә «Дәләилү нөбүт...» («Пәйгамбәрнең дәлилләре») әсәре (халыкта «Алты бармак китабы» буларак танылган) шундыйлардан. Анда һиҗри белән 7, миладә белән 629 елда, башка хәлләр белән беррәттән, болгарлар хакиме Фәруһ бине Гамру Хизаминың ислам динен кабул итүе хакында бәян ителә. Моны рәсмиләштерү өчен, ул 629 елны Мәдинәгә үзенә тугры Мәсгуд бине Сәгыйдне, Мөхәммәд пәйгамбәргә хат һәм бүләкләр биреп, илче итеп җибәрә. Мөхәммәд пәйгамбәр Болгар хакименең һәм болгарларның ислам динен кабул итүләренә хәер-фатихасын бирә [Мөхәммәд ибн Мөхәммәд, 1899, б. 427–428]. Бу хикәя легенда характерында. Ул вакытта һәм соңрак та ислам динен кабул иткән халык аны Пәйгамбәребезнең (с.г.в.) үз кулыннан алдык, дип инандырырга омтылган легенда-риваятьләр

аз булмаган. Шулай да госманлы язучысының болгарларга бәйле хикәясе үзенең тарихи фактларга якын булуы һәм ул чорның тарихи халәтенә туры килүе белән аерылып тора [Дәүләтшин, 1999, б. 218–222; Яхин, 2018, б. 92–98; Гәрәев, б. 148–154].

Үзәк Азиянең, Төньяк Иранның исламлашуы нәтиҗәсендә угызларның (750–1055), таһириларның (821–873), саффариларның (861–1003), саманиларның (875–999), караханиларның (940–1212), газнәвиләрнең (977–1186) һәм сәлҗүкләрнең (1037–1194) төрки-фарсы хәнәфи мәзһәбендәге мөселман дәүләтләре барлыкка килә. Алар белән тыгыз сәүдә, дини-мәдәни элемтәләр нәтиҗәсендә болгарлар һәм Хәзәр каганлыгы X йөздә рәсми рәвештә хәнәфия юнәлешендәге ислам динен кабул итә [Новосельцев, 1990, с. 231].

Болгарлар арасында исламның алга таба таралуы да Үзәк Азия белән бәйле. Идел буе Болгар дәүләте, саманилар дәүләте белән элемтәләрне җайга салып (Биләр – Бохара юлы), ислам динен кабул итеп кенә калмыйча, алардагы дәүләт төзелешен, салым, акча-үлчәү системасын кабул итеп ала һәм мәдәният өлкәсендә дә күп нәрсәләрне үзләштерә.

А.П. Ковалевский фикеренчә, Идел буе Болгары, һәрхәлдә, Багдад илчелеге килгәнче, саманилар дәүләтенә мәдәни-дини бәйлелектә булган [Ковалевский, 1956, с. 32].

Йакуб ибне Ногман да үзенең «Тәварихы Болгария»сендә Болгар иленә килүче дингә өндәүчеләрнең Бохарадан булуын искәртә.

«Болгар» сүзе галим кеше дигәнне белдерә. Эш шунда ки, Бохарадан мөселман сәүдәгәрләреннән булган бер кеше килә. Ул тыйбны яхшы белгән фәкыйһ була. Патша һәм аның хатыны каты авыру белән интегәләр. Һәм аларны үзләрендә кабул ителгән дарулар белән дәвалыйлар. Әмма авыру көчәя генә. Икесе дә үлемнән курка башлыйлар. «Бу мөселман аларга әйтте: «Әгәр дә мин сезне дәвалап, икегезне дә дәвалап терелтсәм, минем динемне кабул итеп алырсызмы?» Икесе дә: «Әйе», – диделәр. Ул аларны дәвалады һәм алар савыктылар, ислам динен кабул иттеләр. Мәмләкәт әһалисе (халкы) дә исламны кабул итте. Шуннан соң зур гаскәр белән Хәзәр патшасы килеп, алар белән сугышты. «Минем әмеремнән башка нишләп бу динне кабул иттегез?» – диде. Мөселман болгарларга курыкмаска, «Аллаһе әкбәр. Аллаһе әкбәр, Аллаһка мактау! Йә Аллам, Мөхәммәд һәм аның ыруына хәер-фатиханы бир!» – дип кычкырырга кушты. Бу патша белән көрәшеп, аның гаскәрен качып китәргә мәҗбүр иттеләр. Шуннан соң бу патша алар белән солых төзеде, аларның диннәрен кабул итте һәм (хәзәрләр) патшасы әйтте: «Мин сезнең гаскәрләрегездә минем сугышчыларны күпләп үтергән күк атларга атланган олуг ирләрне күрдем. Алар мине качып китәргә мәҗбүр иттеләр». Бу фәкыйһ әйтте: «Бу ирләр – бөек һәм шөһрәтле Алланың гаскәре» [Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати, 1971, с. 30–31]. Йакуб ибне Ногман башкала казые, тарихчы, атаклы Нишапур дин белгече, тарихчысы Әбел-Мәгали Әбд әл-Мәлик ибне Әбу Мөхәммәд әл-Җүвәйнинең (1028–1086)

шәкерте яки тарафдары була [Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати, 1971, с. 30, 72]. Ул язган «Тәварихы Болгария» – Болгар иленең рәсми тарих китабы, андагы ислам динен кабул итү турындагы хикәят болгарларның тагын да борынгырак чорга киткән традицион тарихи фикерләвен чагылдыран.

Ислам динен кабул итү турындагы шуңа охшаш төрле риваятьләр соңрак та болгар-татар халкы арасында киң тарала. Аларның бер өлеше телдән-телгә сөйләнелә, кайберләре популяр китапларда да урын ала. Шундыйлардан Йакуб ибне Ногманның «Тәварихы Болгария»сендә бирелгән хәбәрнең җентекләбрәк тасвирлануы белән Хисаметдин Шәрәфетдин Мөслиминең XVIII йөздә язылган «Рисала таварих әл-Болгария...»сендә, Таҗетдин Йалчыголның «Тәварихе Болгария»сендә бирелгән вариант аерылып тора [Миңнегулов, 2014, б. 339–359; Галяутдинов, 1990]. Ислам динен кабул итү, халкыбыз тарихында бик мөһим, данлыклы вакыйга буларак, халык иҗатына күчеп, төрле риваятьләрдә дә урын ала.

Үзәк Азия белән дини элемтәләр соңрак та дәвам итә. XIII гасырның танылган гарәп тарихчысы Ибн әл-Әсир Караханилар державасы турында болай дип яза: «1043 елда 10 мең чатырда яшәгән төрекләр (төркиләр. – *Г.Д.)* вакыт-вакыт Баласагун һәм Кашгар тирәләрендәге мөселман шәһәрләренә һөҗүм итеп торалар. ...Җәйне алар Болгар якларында үткәргәннәр, ә кышын Баласагун биләмәләрендә яшәгәннәр. Әмма ислам динен кабул иткәннән соң, алар ил буенча таралыштылар...» [Бартольд, 1966, с. 53–54; Извлечения из «Китаб ал-камил фи-т-арих» Ибн ал-Асира, 1973, с. 60]. Әлеге өзектәге хәбәргә караганда, Карахани күчмәннәренең бер өлеше Болгар йогынтысында да ислам динен кабул иткән булып чыга.

Хәтта күп еллардан соң да болгарлар Үзәк Азиядән килгән рухи остазларын һәм үзләренә бу җирләрдән ислам дине үтеп керүен онытмыйлар. Болгар патшасы Әбу Исхак ибн Мөхәммәд 1024–1025 елларны Хөрәсән хакименә Сәбзевар һәм Хөсрәүҗер шәһәрләрендә ике җамигъ мәчет төзү өчен акча һәм «гаҗәеп бүләкләр» җибәрә: «Ул өлкәдә, кайсыдыр ки тулаем Болгар дип атыйлар, Әбу Исхак Ибраһим бине Мөхәммәд бине Б.л.т. вар әмир иде; 415/1024–1025 елда ул үз биләмәсендә янәсе сиңа, Нишапур өлкәсендәге Бәйхакка, Сәбзеварда һәм Хөсрәүҗердә ике җамигъ мәчетне төзергә тоту өчен күпмедер акча җибәрелергә тиешлеге хакында төш күрде. Ул Хөрәсән хакименә бик күп акча һәм кеше күрмәгән, дөньяның бер могҗизасы кебек гаҗәеп бүләкләр җибәрде. Ул вакытта бу акчаны шушы ике мәчетне төзү өчен тоттылар» [Заходер, 1967, с. 46].

Әкренләп мәркәзе Бохарада булган Үзәк Азия Идел буе Болгары белән бердәм дини-мәдәни киңлек тәшкил итә.

Нәкъ менә Үзәк Азиянең мәдәни яктан алга киткән төбәкләре белән тыгыз элемтәләр нәтиҗәсендә, болгарлар арасында хәнәфия юнәлешендәге ислам дине тарала, ныгый. Бу ике төбәктәге мәгърифәтле кешеләр эшчәнлегендә дә күренә [кара: Дәүләтшин,

1999, б. 472–476]. Моннан тыш, Идел буе болгарлары өчен хәнәфи мәзһәбендә калу ул вакытка кадәр Идел буе Болгары белән Үзәк Азия арасында урнашкан сәүдә мөнәсәбәтләрен саклау өчен дә мөһим булган. Хәнәфичелек, нигездә, шәһәрләр дине буларак, фән, сәнгать, мәгариф, әдәбиятны үстерү өчен киң мөмкинлекләр ача. Хәнәфи мәзһәбендә һәр илнең һәм халыкның тарихы, гореф-гадәтләре, мәдәнияте һ.б. искә алынган [Ислам: Энциклопедический словарь, 1991, с. 273]. Монда мөселман төрки халыкларның борынгы диннәрендәге илаһият исеме – Тәңре сүзенең Аллаһ исеме белән янәшә кулланылуын искә алу да җитә.

X гасыр башында Ибн Рустә: «Алмыш исемле Болгар патшасы ислам динен тота, аларның (ягъни болгарларның. – *Г.Д.*) күп өлеше ислам динендә, авылларда (яшәгән җирләрдә. – *Г.Д.)* аларның мәчетләре һәм имамнары белән башлангыч мәктәпләре бар», – дип хәбәр итә [Хвольсон, 1869, с. 22, 23].

Идел буе Болгарында исламның үзенчәлеге шунда ки: ул башта ук болгар кабиләләрен берләштерүдә, дәүләт оешуда идеологик чара буларак кулланылган. Болгар дәүләтчелегенең аякка басуы һәм илне исламлаштыру бер-берсеннән аерылгысыз, бер-берсен үзара көчәйтә торган агым буларак бара.

Дәүләтчелекне булдыруның соңгы этабында, Хәзәр каганлыгына буйсынуда булган болгарлар арасында яһүд динен көч кулланып кертү омтылышы белән бәйле халыкара киеренкелекне йомшарту, илдә ислам позициясен ныгыту, дәүләт абруен күтәрү һәм ул чорда иң кодрәтле көч саналган хәлифәнең канаты астына керү максатыннан, Болгар патшасы Җәгъфәр ибн Габдулла 921 елда аның ярдәменә омтылып, Багдадка, Гарәп хәлифәлегенә мөрәҗәгать итә.

Идел буе Болгарына юнәлгән Багдад илчелеге, нәкъ менә дошмани Хәзәр каганлыгын читләтеп үтү өчен, Урта Иделгә юлны Харәзем – Устюрт – Урал буе далалары – Ургенч аша инде күптән Үзәк Азия һәм Болгар сәүдәгәрләре, сәяхәтчеләре һәм дин таратучылары салган маршрутны сайлый. Багдад илчелеге һәм Әхмәд ибне Фазланның «Рисалә»се турында киң фәнни, фәнни-популяр әдәбият бар. Монда бары тик шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: илчелек иман тарату мәгънәсендә, аеруча аларны исламдагы башка мәзһәбкә юнәлтергә омтылып, әллә ни уңышка ирешә алмый. Болгар мөселманнары хәнәфиләр булып кала. Шулай да ул чорда ислам үзәге булган Багдадтан 922 елда Болгарга зур илчелекнең килүе илдә исламны ныгытуга, илнең халыкара абруен күтәрәгә уңай йогынты ясый. 922 ел, Идел буе Болгарын, цивилизацияле мөселман дөньясы дәүләтләренең берсе буларак, Хәлифәлек тарафыннан рәсми тану елы буларак тарихка кереп кала.

Болгар илендә алга таба да хәлифәне онытмыйлар, хөтбәләрдә аның исемен искә алалар, аның исемен дә кертеп тәңкәләр сугалар, вакыт-вакыт аңа бүләкләр җибәрәләр. Шулай итеп, Багдад хәлифәсенең хакимияте танылa. Әмма Багдад Болгардан бик еракта, һәм бу «хакимлек» номиналь булып кына кала.

Бу вакыттан бирле бер генә Шәрык географик иншасы да Болгарны искә алмыйча калмый инде. Ислам илләре белән багланышлар ныгый һәм үсә.

Идел буе болгарлары арасында ислам дине көчәюнең өченче чоры башлана. Шуның нәтиҗәсендә Болгар дәүләте ислам дәүләте буларак танылa. Ислам илнең бөтен территориясе буйлап тормышның барлык өлкәләренә, җәмгыятьнең барлык катламнарына үтеп керә.

Болгар илендәге социаль-икътисади төзелеш, мөселман үзәкләре белән тыгыз сәүдә-икътисади, сәяси, мәдәни элемтәләр, архитектура, кием-салым, йолалар, мәгариф системасы, фән, нәфис әдәбият, метрология һәм акча-авырлык системасы, календарь һ.б. – барысы да мөселман традицияләре белән бәйләнгән. Ислам болгар мәдәниятен Көнчыгыш халыклары культурасы белән якынайтуның идеологик нигезенә әверелә.

Исламны феодаль иҗтимагый-икътисади формациягә туры килә торган идеология буларак кабул итү һәм тарату илнең алдагы язмышлары өчен зур нәтиҗәләргә китерә. Ислам Болгар дәүләтенең халыкара абруен ныгытуга, Шәрык илләре белән икътисади-сәүдә һәм мәдәни багланышларны җанландыруга, гомумболгар халкын берләштерүгә, татар халкы бабаларының үзенчәлекле рухи мәдәнияте оешуга китерә.

Ислам диненең ул вакыттагы үзәге – Багдад белән элемтәләр тагын да көчәя. Багдад илчелегеннән соң, Болгар әмиренең улы Җәгъфәр үзенең яраннары белән хаҗга барганда Багдадта туктый. Хәлифә Әл-Мөкътәдиргә бүләкләр һәм акчалар бирелә [Новосельцев, 1990]. Бу хәлләр кабатланып тора. Гарәп тарихчысы һәм дин галиме Габдерахман ибн әл-Җәүзи (1116–1201), борынгы чыганакка сылтап, борынгы Болгардан «зур кешеләрнең берсе» 50 кешелек яраннары белән хаҗга барышлый Багдадта тукталды. Аларны хәлифә диванында сөйләшүләр алып баручы «Казый» исемен йөрткән Йал ибн Исхак әл-Харәзми озатып йөрде, дип яза [Халидов, 1998, с. 82–83]. Ягъни, ерак төньякта урнашкан мөселман иленнән килгән Болгар илчелеге Багдадта рәсми рәвештә кабул ителә.

Идел буе Болгары мөселман цивилизациясе мохитенә карахани карлукларына, сәлҗүкләргә караганда иртәрәк һәм тирәнрәк керә. Фламанд сәяхәтчесе Вильгельм Рубрук 1235 елда, бәлки бераз арттырып та, Болгар мөселманнары «Мөхәммәд динен башкаларга караганда нык тоталар» («Эти булгаре – самые злейшие Саррацины, крепче держащиеся закона Магометова, чем кто-нибудь другой») дип, үрсәләнеп хәбәр итә [Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, 1993, с. 103].

Әбү Рәйхан әл-Бируни (972–1048) болгарлар «исламның төп илләреннән» аерылган, шуңа да карамастан, «Хәлифәлек, хәлифәләр турындагы мәгълүматлардан мәхрүм түгел, киресенчә, аларның исемнәре белән хөтбә укыйлар» дип билгеләп үтә [Бируни, 1957,

с. 55]. Академик В.В. Бартольд Идел Болгарын «мөселман мәдәниятенең төньяк форпосты» дип атады [Бартольд, 1968, с. 510].

Болгарларның бу хәле Идел буе Болгарында ислам йолаларын үтәүнең билгеле бер ортодоксальлегенә һәм катгыйлыгына китерә. Мәсәлән, Ә.Г. Мөхәммәдиев суварларның әмир Алмышка буйсынмавын аларның 737 елда Хәзәр каганлыгында кабул ителгән һәм тагын да нык бирелгәнлек характерында булган ислам диненең үзенчәлекләре белән аңлата [Мухамадиев, 1990, с. 141–142]. Моны без Болгар илендә мөселман йолаларының үтәлешендә дә күрәбез. Мәсәлән, болгар-мөселманнарның җирләү йоласында археолог Е.А. Халикова каберләрнең еш кына бер градуска кадәр төгәллек белән кыйблага йөз тотуын билгеләп үтте. Тикшеренүчеләр хәтта кабер юнәлешен билгеләүдә Болгарда билгеле бер гномон тибындагы прибор куллануларын да фаразлыйлар [Халикова, 1986, с. 63].

Г.А. Федоров-Давыдов Алтын Урда Болгарында исламның ни дәрәҗәдә көчле булуы турында болай дип яза: «Алтын Урда шәһәрләрендә ислам нормаларыннан, аерым алганда, җирләү йоласыннан тайпылу Идел Болгарына караганда көчлерәк булган, ләкин якынча Харәземдәге кебек үк» [Фёдоров-Давыдов, 1998, с. 37]. Шулай итеп, Болгарда ислам Алтын Урда үзәкләренә караганда да көчлерәк булган һәм соңгыларын исламлаштыруда җитди роль уйнаган. Болгар бу вакытта да ислам һәм ислам мәдәнияте өлкәсендә күбрәк Үзәк Азиягә йөз тоткан.

Аерым алганда, мөселманча күмү, җеназа йолаларын башкарганда, хәрәмнән тыелуда (әйтик, дуңгыз итен ашамауда һ.б.) Болгар халкы исламның гомуми нормаларын гына тотмыйча, күп кенә мөселман Шәрык илләренә караганда да катгыйрак үз җирле кануннарын булдыра һәм аларны бар төбәктә дә җиренә җиткереп үти [Измайлов, 2016, с. 85]. Әхмәд ибне Фазлан мәзиннең җәйге кыска төннәрдә иртәнге намазга чакыру вазифасын (азан) үткәреп җибәрүдән куркып, бер ай буена йокларга да ятмавы турында гаҗәпләнеп яза [Гараева, 2006, с. 733].

Ислам үзәкләреннән аерылган ерак төньякта көчле ислам дәүләте барлыкка килү ислам дине җанатарларын таң калдыра. Ай яклавында булган дин кардәшләренә булышу, аларга рухи ярдәм күрсәтү, мөселман мәгърифәтен иңдерү өчен ислам үзәгеннән бу якларга килү алар өчен саваплы эш саналган [Шерефи, 1995, с. 87].

Шулай итеп, Идел буе Болгарындагы исламның борынгы заманнарга китүче тирән тамырлары бар. Беренче чиратта, ул югары мәдәниятле Үзәк Азия һәм Төньяк Иран төбәкләре белән бәйле. Исламның хәнәфи мәзһәбе – шәһәрләр һәм язма мәдәниятне үстерүдә киң мөмкинлекләр ача торган юнәлеш – катлаулы дини вазгыятьләргә карамастан, безнең көннәргә кадәр сакланып калган. Ислам таралу белән Идел буе болгарлары мөселман дөньясының мәгарифенә һәм фәненә тартылганнар. VIII–IX гасырлар археология материалларындагы беренче гарәп язулары инде Урта Идел буенда элгәреге Болгар

кабиләләренең барлыкка килүе белән бәйле, һәм алар барысы да дини характерда [Казаков, 1985, с. 178–185].

IX–X йөзләрдә үк болгарлар яшәгән җирләрдә («селениях») мәчетләр һәм башлангыч училищелар барлыкка килү турында Ибн Рустә (X гасыр) сүзләре күпләргә таныш [Хвольсон, 1869]. Бу мәктәп белеменең башлангыч баскычы турында. Көнчыгыш мәдәни үзәкләрендә: Бохара, Сәмәрканд, Нишапур, Бәлех, Багдад, Мәрвә, Газна һ.б. сабак алу мөселман белеменең югары баскычы булган һәм бу традиция татарларда XX гасыр башына кадәр дәвам иткән. Бу җәһәттән «Абына-абына Бохарага җитәрсең, ялгыша-ялгыша галим булырсың» дигән татар мәкале гыйбрәтле.

Кяферләр белән әйләндереп алынган әлеге форпостка, изге рухи вазифа буларак, ислам һәм аның мәдәнияте нигезләрен саклау, тарату бурычы йөкләнә. Болгар, ислам һәм мөселман мәдәниятенең иң төньяк үзәге буларак, аларны таратуда гаять зур эшчәнлек алып бара.

Болгарлар исламны үзләренең күршеләре булган башкорт [Юнусова, 1999, с. 20–22] һәм өлешчә фин-угор [Белавин, Иванов, 2011] халыклары арасында да тараталар.

Соңгы елларда Пермь археологлары тарафыннан өйрәнелгән Рождественск шәһәрлеге (Урта гасырлар гарәп, фарсы чыганакларында ул «Афкула» касәбәсе дип йөртелгән) Урал буенда болгар-мөселманнарның шәһәр үзәге булган [Белавин, Иванов, 2011].

Болгарлар кенәз Владимир I нең дин сайлау мәсьәләсендә хәбәрдар булып, 986 елда, аны исламга күндерү максаты белән, Киевка баралар. Кызыклы бу вакыйга хакында «Повесть временных лет»ның бөтен редакцияләрендә диярлек кабатлана [ПСРЛ, I, с. 84; II, с. 71, 72; XV, с. 77; XXV, с. 359].

Болгардан ерак Көнбатыш Себергә, Төньяк котыпка таба иң төньяк төбәкләргә кадәр кәрваннар белән сәүдәгәрләр, миссионерлар килә: дини мәдәният кенә түгел, яшәү рәвеше, фән, сәнгать таратыла [Худяков, 2006, с. 330–334; Белавин, Иванов, с. 74–109].

Нәтиҗәдә, академик В.В. Бартольдның Идел Болгарын «мөселман мәдәниятенең төньяк форпосты» дип атавы, соңгы еллардагы тикшеренүләр нәтиҗәсендә, ислам дөньясын тагын да төньяккарак киңәйтте.

Шулай итеп, Болгар иленә исламның үтеп керүе, таралуы, ныгуы төрле юнәлештә барган. Урта Идел, Кама буйларына килгән болгарларның бер өлеше ислам дине белән VII–VIII гасырларда ук таныш булып, аны үз диннәре итеп кабул иткәннәр, яңа җирләрдә исламны таратуда, Болгар дәүләтен оештыруда әйдәп баручы көчкә әверелгәннәр. Үзәк Азия белән традицион элемтәләрен, исламның хәнәфия юнәлешен саклап, үстереп җибәргәннәр. 922 елда Болгарга зур абруйлы Багдад хәлифәлеге илчелегенең килүе аны ислам дәүләте буларак таныткан, аның шөһрәтен арттырган. Инде X гасыр ахыры – XI гасыр башында ук ислам һәм аның мәдәнияте илнең бар төбәгендә, иҗтимагый катламнарында тамыр җәйгән.

Әдәбият

Артамонов М.А. История хазар. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 524 с.

Ахунов А.М. Исламизация Волжско-Камского региона (VII–X вв.): на материале арабских и старотатарских источников Казань: Отечество, 2003. 216 с.

Бартольд В.В. Болгары. Сочинения, т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. М.: Наука, 1968. С. 509–520.

Бартольд В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893–1894 гг. 1893–1894 гг. Сочинения. Т. 4. М., 1966. С. 21–94.

Белавин А.М., Иванов В.А. Восход золотого полумесяца над восточной Европой (начальные этапы утверждения ислама в Урало-Поволжье). Уфа: Изд-во Башкир. гос. пед. ун-та, 2011.

Бируни А. Памятники минувших поколений. Избранные произведения. Ташкент: Изд-во АН Узбекской ССР, 1957.

Галяутдинов И.Г. «Тарихнамә-и Булгар» Таджетдина Ялчыгулова. Уфа, 1990. 238 с.

Гараева Н. Ибн Фадлан // История татар с древнейших времен в семи томах. Т. II. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань: РухИЛ, 2006. С. 714–744.

Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура. (Домонгольский период X – нач. XIII в.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 192 с.

Давлетшин Г.М. Начало распространения ислама на территории России Роль конфессии в развитии межнациональных отношений: Россия – Балканы – Поволжье: Труды международной конференции (Самара, 11–13 сентября 2008 г.). Самара: Изд-во Самарского научного центра РАН, 2008. С. 440–446.

Гәрәев Ф.М. «Алты бармак» китабы // Гуманитарные науки: проблемы и аспекты изучения. Материалы Итоговой конференции Татарского гос. гуманитарного института за 1996 год. Казань: Татарский государственный гуманитарный институт, 1997. Б. 148–154.

Давлетшин. Г.М. Ислам и мусульманская культура в истории тюрко-татар учеб. пособие. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2019. 152 с.

Дәүләтшин Г. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 513 б.

Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. М.: Наука, 1967. Т. 2. 212 с.

Извлечения из «Китаб ал-камил фи-т-тарих» Ибн ал-Асира / Перевод с арабского К.Б. Старковой // Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. 1. М., 1973. С. 15–23.

Измайлов И.Л. Ислам и мусульманская культура в Волжской Булганрии // История татар с древнейших времен в семи томах. Т. II. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань: Изд-во «РухИЛ», 2006 С. 549–556.

Измайлов И.Л. Археология и ислам в Среднем Поволжье в X – первой трети XIII в. // Поволжская археология. Казань, 2016. № 2 (16). С. 68–88.

Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1991.

Казаков Е.П. Знаки и письмо ранней Волжской Болгарии по археологическим данным// Советская археология. 1985. № 4. С. 178–185.

Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Исследование по Мешхедской рукописи. Харьков, 1956. 347 с.

Миңнегулов Х. Таҗеддин Ялчыгол // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 2 т. XV–XVIII гасырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 339–359.

Мөхәммәд ибн Мөхәммәд Чыкрыкчы Задә. Дәлаилү нөбүт вә шәмаилү фөтүт Әхмәди. Казан, 1899.

Мухамадиев А.Г. Древние монеты Поволжья. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 192 с.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990. 264 с.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) Т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1962.

ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. М. 1962. 87 с.

ПСРЛ. Т. XV. Тверьской сборник. М., 1965.

ПСРЛ. Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. М.; Л., 1949.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). Публикация Большакова О.Г., Монгайта А.Л. М., 1971. 136 с.

Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Алматы, «Гылым», 1993.

Федоров-Давыдов Г.А. Религия и верования в городах Золотой Орды // Историческая археология. Традиции и перспективы. М., 1998. С. 28–39.

Халидов А. Б. Сообщение арабской хроники XII в. о посольстве из Булгара в Багдад. Ш. Марджани: Наследие и современность. Материалы международной научной конференции. Казань, 1998. С. 82–83.

Халиков А.Х., Шарифуллин Р.Ф. Иследование Комплекса мечети // Новое в археологии Поволжья. Казань, 1979. С. 21–45.

Халиков А.Х. Беренче дәүләт. Болгар иле. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. 216 б.

Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII в. Казань: Изд-во Казан. ун-та,1986. 160 с.

Хвольсон Д.А. Известия о хозарах, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу Али Ахмеда Бен-Омар Ибн-Даста... СПб., 1869.

Худяков Ю. Путь из Булгарии в Сибирь // История татар с древнейших времен в семи томах. Т.II. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань: РухИЛ, 2006. С. 330–334.

Хузин Ф. Ш. Булгарский город в X-начале XIII вв. Казань, 2000. 480 с.

Шерефи Х. Зафер наме-и Вилайет-и Казан. Публикация А. Мелек Узйетгин. Предисловие и перевод с турецкого на русский язык Ф.С. Хакимзянова // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1995. Май. С. 83–92.

Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 1999. 352 с.

Яхин Ф.З. Коръән сүзенең Идел буена беренче китерелүе // Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал. 2018. № 4. Б. 92–98.

Kurat A.N. Bulgar. Islam Ansiklopedisi. Istanbul, 1920. S. 789.

Дәүләтшин Гамирҗан Миргаҗан улы,
тарих фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге
өлкән фәнни хезмәткәре